

İZMİRLİ İSMAİL HAKKI'NIN “İLMÜ'N-NEFS”İNDE MODERN PSİKOLOJİ TARİHİ

Muhammed KIZILGEÇİT*

Özet

Çok yönlü bir varlık olan insan, muhtemelen varlık sahnesinde yer edindiği günden bu güne kendini bilme ve anlama çabasında olagelmıştır. Vahyin ilk insanla başlaması ve nefse dair mâlumatın kuşaktan kuşağa aktarılması bunun bir delili olsa gerek. Ülkemizde psikoloji dendiğinde 1960'lı yıllarla ivme kazanan modern bir bilim akla gelmekte. Bu alanın İslam geleneğiyle özellikle Osmanlı dönemindeki çalışmalarla irtibatı çok düşünülmemektedir. Bu çalışmada, mevz-u bâhis eksikliğin giderilmesine yönelik öncelikle Osmanlı'nın son döneminde ilmün'n-nefs-psikoloji çalışmalarına atıfta bulunulacak ve İsmail Hakkı İzmirli'den kısaca bahsedilecektir. Daha sonra İzmirli'nin “ilmün'n-nefs” eseri tanıtılacak ahirde ise kitabın son bölümü olan “İlmü'n-Nefsin Tarihi” dipnotlarla latine edilerek aktarılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İlmü'n-Nefs, Psikoloji, İzmirli, Türkiye'de/Osmanlı'da Psikoloji Tarihi, Din Psikolojisi

The History of Modern Psychology in "İlmü'n-Nefs" writed by İzmirli İsmail Hakkı

Abstract

Human being who many-sided has been in a struggle for knowing and understanding himself since he took part in the possible existence scene. Both that revelation started with the first man and the knowledge about self (nefs) has been inherited from generation to generation are an evidence for it. When psychology is talked about, a modern science gaining acceleration in the 1960s comes to mind. The connection of this field with Islam tradition, especially with the Works in the Ottoman period, hasn't been thought much. In this study the aim of removing the concerning insufficiency the psychology works for “ilmün'n-nefs” in the late period of the Ottoman will be attributed first and then İsmail Hakkı İzmirli will be talked about shortly. Afterwards, “ilmün'n-nefs” by İzmirli will be introduced and “İlmü'n-Nefsin Tarihi/The History of “İlmü'n-Nefsi”, the last capter of the book, will be transfered by latinizing.

Key Words: İlmü'n-Nefs, Psychology, İsmail Hakkı İzmirli, The History of Psychology in Turkey, Psychology of Religion.

* Yrd. Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı, kmuhammed25@gmail.com.

1. Giriş

İslâm geleneğinde davranışın biyolojisi, zihnin fonksiyonları, insanın gelişimi, motivasyon, kişilik, ruh sağlığı, bireyin grup içerisindeki davranışları gibi konuları¹ ilmî bir disiplin çerçevesinde açıklamaya yönelik teorik düzeydeki çalışmaların tarihi, İslâm toplumunun felsefeyle tanıştığı II. (VIII.) yüzyıla kadar uzanır. Kindî, Farabi, İbn Sinâ ve bu gelenekten gelen İslâm filozofları nefsin mahiyetini, meleke ve fonksiyonlarını, güçlerini ve bu güçlerin organizmayla ilişkisini incelemişlerdir. Ayrıca nefsin cevherliliği, ruhanîliği ve nihayet ölümsüzlüğü, ölümden sonraki durumu ile ruhu arındırmanın yollarını ve yöntemini araştırmışlardır.²

İlmü'n-nefs Osmanlı ilim geleneğinde, müstakil bir disiplin olarak araştırılmaktan ziyade tanım, kavram ve meseleleriyle metafizik disiplin, felsefe ve kelâm ilmi tartışmaları bağlamında ayrıca ahlâk teorisi çerçevesinde ele alınır. Belirtilen konular, ilerleyen zaman dilimlerinde "İlmün'n-Nefs" başlığı altında müstakil bir disiplin olarak incelenir. XIX. yüzyılın sonlarıyla XX. yüzyılın başlarında, Avrupa'daki yeni gelişmelerin etkisiyle alana dair eserler modern psikolojinin konularını da içerecek şekilde telif edilir.³

I. Meşrutiyet Dönemi'nin aydınlarından bazıları bizzat psikoloji telif ve çeviri yazıları, bazıları ise psikolojik konuların da yer aldığı felsefî, edebî ve politik yazılar kaleme alır. Osmanlı aydınlarının sosyal bilimlere yönelişinde, sosyal, politik ve ekonomik sorunların artması önemli bir etkidir. Nitekim psikolojik görüşlere ilgi duyanlar arasında, politika ve devlet adamlarının, gazeteci ve yazarların bulunması bu durumu destekleyen olgulardandır. Bugün çoğunu edebî kişilikleri ve yazılarıyla tanıdığımız pek çok Osmanlı aydınının çok yönlü bir formasyona sahip oldukları söylenebilir.

2. Osmanlı Son Döneminde İlmü'n-Nefs/Psikoloji

1878 yılında yayınlanan Yusuf Kemal'in *Gayet-ül Beyan Fi Hakikat-ül İnsan Yahut İlm-i Ahval-i Ruh* adlı eseri ilk psikoloji kitabı

¹ Modern kavramlarla kadim geleneğin mahiyetinden bahsetmek sıkıntılar ve çelişkiler barındırmakta. Malum olun bu durumun hangi mecrada nihayetleneceği veya kendisine yeni bir mecra üretilip üretmeyeceği daha nihayetlenmemiş bir medeniyet yürüyüşü olsa gerek.

² İlhan Kutluer, "İlmün'n-Nefs" TDV. İslâm Ansiklopedisi, İstanbul-2000, c. 22, s. 148-149

³ Kutluer, "İlmün'n-Nefs" TDV. İslâm Ansiklopedisi, c. 22, s. 149

kabul edilmekle birlikte, Dârü'l-Fünûn hocalarından ve batılılaşma hareketinin öncülerinden Hoca Tahsin (1811-1881), psikolojinin Türkiye'deki isim babası ve "*Psikoloji yahut İlm-i Ruh*" adlı eseri, batı tarzı ilk psikoloji kitabı olarak kabul edilir. Üniversitede psikolojiyle ilgili bilinen ilk ders ise Aziz Efendi'nin Dârü'l-Fünun-i Osmanî'nin 1869'daki açılışından önce Ramazan ayını değerlendirmek amacıyla halka açık olarak düzenlenen gece konferansları arasında verdiği "*Emzâc ü Ekâlim*" dersidir.⁴

Sırrı Giridî Paşa (1844-1895), Muallim Rıfat Bey (1851-1907), Şehbenderzâde Ahmet Hilmi (1865-1913), Mehmet Ali Aynî (1869-1945) psikoloji konularını içeren felsefî kitaplar yazmışlardır. Aynî ülkemiz adına, 1926'da Harvard'a 6. Uluslararası Felsefe Kongrelerine, ilahiyat fakültesinden katılan ilk kişidir.⁵ Ahmet Mitat'ın (1884-1912) "*Nevm ve Halatı Nevm*" kitabı ve O. Compayre'den "*Çocuk, Melekât-ı Uzviyye ve Ruhîyesi*" çevirisi, Baha Tevfik (1881-1914) ve arkadaşlarının psikolojik yaklaşımların yayılması için kaleme aldıkları "*İlm-i Ahval-i Ruh*" gibi telif ve çeviri çalışmaları bu kabilden gayretlerdir. Burada Mustafa Sâtî'yi, Avni Başman'ı (1887-1964), M. Emin Erişgil'i (1891-1965) ve çok sayıda telif ve çeviri yazılarıyla tanıdığımız Mustafa Şekip Tunç'u (1883-1953) anmak gerekir.⁶ Ayrıca klasik dinî ilimler alanında olduğu kadar sosyal bilimlerde de söz sahibi bir mütefekkirimiz olan Ahmed Naim'i (1873-1934) gerek "*Felsefe Dersleri-Marifetü'n-Nefs Kısmı*" (1914) telif eseriyle gerekse Georges L. Fonsegrive'nin *Eléments de Philosophie* kitabını "*Mebâdî-i Felsefeden Birinci Kitap İlmü'n-Nefs*" adlı çeviri çalışmasıyla yâd etmek gerekir. Ahmed Naim, ilgili metnin dipnotlarında 200 civarında modern felsefe teriminin Osmanlıca karşılıkları konusunda kavram tartışmaları yaparken, kitabın sonunda da tercümede geçen 2000 civarında Fransızca felsefe dolayısıyla da psikoloji terimine teknik karşılıklar vermiştir.⁷ 1928 öncesi

⁴ Hoca Tahsin, tabii ilimlere ilgisini ömrünün son deminde şu şekilde gerekçelendirir: "*Benim ilm-i nâmütenâhiye meyl ü teveccühüm bilakis hakkıyla dindar olmak ve aklımın batâlet ve aczini imtihan etmek içindi*". Hoca Tahsin için Bkz. Ömer Faruk Akün, "Hoca Tahsin" TDV. İslâm Ansiklopedisi, c. 18, s. 198-203; Recep Alpyağlı, Türkiye'de Bir Felsefe Gelen-ek-i Kurmaya Çalışmak -Feylesof Simalardan Seçme Metinler I, İstanbul: İz Yayınları, 2010, s. 200-216; Kutluer, "İlmün'n-Nefs", s. 149.

⁵ Alpyağlı, Türkiye'de Bir Felsefe Gelen-ek-i Kurmaya Çalışmak, s. 217; İsmail Arar, "Mehmet Ali Aynî", TDV. İslâm Ansiklopedisi, c. 4, s. 273-275.

⁶ Bilgin, Nuri, Başlangıcından Günümüze Türk Psikoloji Bibliyografyası, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. İzmir 1988, s. 14-16.

⁷ İsmail, Kara Bir Bir Felsefe Dili Oluşturmak, -Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye'ye Girişi- Dergah Yayınları, (II. Baskı), 2005, s. 71; Recep Kılıç, Ba-

eski harflerle basılmış psikoloji yayınlarında adı geçen pek çok yazarımız bulunmaktadır: Mustafa Rahmi Balaban, Hasan Ali Yücel, Mehmet İzzet, Mustafa Hayrullah Diker, Ali İrfan Eğribozî, Abdullatif Nevzat Ayasbeyoğlu, İbrahim Alaettin Gövsa bunlardan bazılarıdır.⁸

Bilgin, Türk Psikoloji Bibliyografyası'nda harf devrimi öncesine ait 86 kitabın ismini verir. Bu döneme ilişkin bütün yayınların aktarıldığı varsayımıyla bakıldığında, 1915 öncesine ait 30 eser olduğu görülmektedir. Buna karşın Türkiye'de psikolojinin başlangıcına ilişkin "resmi tarih" anlayışı Dr. George Anschütz'ün 1915 yılında Almanya'nın ünlü "eğitim yardımı" programı kapsamında Dârü'l-Fünûn'a gelişini esas almaktadır. Dr. Anschütz, Almanya'nın Osmanlı'daki Fransız etkisini kırmak ve özellikle aydınlar içinde bir "nüfuz alanı" oluşturmak amacıyla Dârü'l-Fünûn'a yardım için ilk grupta gönderdiği 15 öğretim üyesinden birisidir. Ayrıca Anschütz'ün geldiği yıl olan 1915 ilk psikoloji kitabının yayınlandığı yıl olarak da kabul edilmektedir.⁹ Batur'un da ifade ettiği üzere Türkiye'de psikoloji'nin başlangıcının Anschütz'ün İstanbul'a gelişi olarak kabul edilmesi gerektiği iddiası, aslında Türkiye'de psikoloji dünyasına egemen olan paradigmadan doğmaktadır: Bu anlayışa göre psikoloji deneysel psikolojiyle eşitlenmekte, deneysel olmayan psikoloji tümüyle tartışma dışı bırakılmaktadır. Anschütz'ün İstanbul'a gelişi gerçekten de batılı anlamda bir deneysel psikolojinin Türkiye'ye girişi olarak kabul edilebilir. En azından Anschütz'ün çabası "ilk girişim" olarak değerlendirilebilir. Anschütz savaş koşullarında muhtemelen öğrenci yokluğundan sadece kurduğu Dârü'l-Mesai'de faaliyet göstermiş, 1918'de Mondros Anlaşması gereği İstanbul'dan ayrılmış ve Nazizm döneminde Almanya'ya dönmüştür. Bu nedenle Anschütz'ün İstanbul'daki faaliyeti deneysel psikoloji'nin laboratuvarının Türkiye'ye ilk girişi olarak kabul edilirse de Türkiye'de psikolojinin "kuruluşu" olarak değerlendirilebilir nitelikte değildir.¹⁰ Batur gibi Gülerce de Türkiye'de Psikoloji Tarihi'nin uzun bir geç-

banzâde Ahmed Naîm'in Felsefî Görüşleri, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1997, cilt: XXXVI, s. 297. İsimleri zikredilen şahısların Psikoloji'ye dair görüşlerinin ayrıntılı bir şekilde verilmesi çalışmanın kurgusunu aştığından aktarılmamıştır. Fakat bu durum aynı zamanda kastedilen nitelikte çalışmaların gerekliliğini de göstermektedir.

⁸ Bilgin, Başlangıcından Günümüze Türk Psikoloji Bibliyografyası, s.16.

⁹ Çiğdem Kağıtçıbaşı, Psychology in Turkey, *International Journal of Psychology*, (1994): 29 (6), s. 729; Sertan Batur, Türkiye'de Psikoloji Tarihi Yazımı Üzerine, *Toplum ve Bilim*, 2003, 98, s. 255-9.

¹⁰ Batur, Türkiye'de Psikoloji Tarihi Yazımı Üzerine, s. 255-9.

mişinin fakat kısa bir tarihinin olduğuna atıfta bulunarak¹¹ bu tarihin 19. yüzyılın son çeyreğine kadar götürülmesi gerektiğini ifade etmektedir.¹²

3. İsmail Hakkı İzmirli (1868-1946)

İlmün'n-Nefs ve Modern Psikoloji konularının birlikte işlenmeye başlandığı veya aynileşmeye yol aldığı bu zaman diliminde, farklı medeniyet algılarını ilmî düzlemde ve tarihî süreçte müşahede edenlerden biri olan İsmail Hakkı İzmirli "İlmü'n-Nefs" adında bir eser kaleme alır. İsmail Hakkı İzmirli (1868-1946), "Tanzimat", "I. ve II. Meşrutiyet" döneminde yetişmiş bir âlimdir.¹³ Osmanlı Devleti'nin "gelenekçi eğitim-öğretim anlayışı"ndan Batı tarzında "çağdaş-modern eğitim-öğretim sistemi"ne geçiş döneminde öğrenimini tamamladı ve öğretmenlik yaptı. Eserlerinin önemli bir bölümünü de "hilafet-saltanattan cumhuriyet"e geçiş döneminde yazdı. Bu dönemler Türkiye'nin Batı'ya açılmaya, kurum ve kuruluşlarını, eğitim-öğretim, ekonomik ve kültür müesseselerini "batılılaştırma"ya başladığı zaman dilimleridir.¹⁴

İzmirli, gerek Doğu felsefesi gerekse Batı felsefesi hakkında bilgi sahibiydi. Rumca, Arapça, Fransızca ve Rusça gibi dilleri bilmesi onun Rum-Yunan felsefesini ve İslam felsefesini ayrıca Batı felsefesini kaynaklarından tetkik etmesine imkân sağladı. Sokrat, Aristo, Eflatun, Zenon ve benzeri Yunan filozoflarını, Kindi, Farabi, İbn Sina, İbn Rüşd, Gazali, Nazzam, İbn Tüfeyl ve emsali Müslüman felsefecileri eserleriyle birlikte tanıyan İzmirli, Kant, Descartes, Bacon, Auguste Comte ve John S. Mill gibi Batılı filozoflar hakkında bilgi sahibi oldu. Doğulu felsefi okulları inceleyip kitaplarında konu edindiği gibi, özellikle Fransızca felsefe kitapları yoluyla Batılı felsefe okullarını ve başlıca görüşlerini de yazdığı felsefe ve kelim kitaplarının konularına dâhil etti. Batı felsefesi ve bilimsel düşüncesi, kısmen de olsa, muhteva ve metot yönünden İzmirli'ye tesir etti.

¹¹ Aydan Gülerce, "History of Psychology in Turkey as a Sign of Diverse Modernization and Global Psychologization", [Internationalizing the History of Psychology, Adrian C. Brock (editör), New York: New York University Press, 2006], s. 76.

¹² [Internationalizing the History of Psychology, Adrian C. Brock (editör), New York: New York University Press, 2006,] tanıtın Şeyma Turan, İslâm Araştırmaları Dergisi, 2010, sayı:24, s. 243

¹³ Celaleddin İzmirli, İzmirli İsmail Hakkı Hayatı Eserleri Dini ve Felsefi İlimlerdeki Mevkii Jübilesi ve Vefatı, Şirket-i Mürettibiye Basımevi İstanbul 1946, s. 6-10;

¹⁴ Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Ülken Yayınları, İstanbul 1979, s. 275-276; Sabri Hizmetli, İzmirli İsmail Hakkı'nın İlmi Şahsiyeti, (Yay. Haz.: Mehmet Şeker, Adnan Bülent Baloğlu), TDV. Vakfı Yayınları, Ankara 1996, s.3.

Batı felsefesi ve mantığına ait bazı eserleri Türkçe'ye tercüme etmesi bu etkinin başlıca neticelerinden biridir.¹⁵

4. Felsefe-Hikmet: Birinci Kitap: İlmün'n-Nefs

İsmail Hakkı İzmirli'nin hayatı eser verme açısından oldukça verimli geçmiştir. Kendisinin birbirinden değerli 65 kadar eseri vardır. Burada bir kısmını aktarmaya çalıştığımız eseri “Felsefe-Hikmet” serisi başlığı altında “Birinci Kitap: İlmün'n-Nefs” adlı eserdir. Dâru'l-Hilafeti Aliye Medresesi'nin kısm-ı âlî felsefe müderrisi olan İzmirli, bu eseri medrese-i aliye talebelerine mahsûs olarak kaleme almış ve bu eser 1333/1915 tarihinde Osmanlı alfabesiyle basılmıştır.¹⁶

İlmün'n-Nefs isimli bu eser iki temel bölümden oluşmaktadır. Yetmiş sayfa olan **İlk kısımın** ana başlıkları “*Felsefenin ta'rifî, Mevzu'u, Gâyesi, Taksimâtı*” olarak belirlenmiş. Daha sonra “ma'lumât-ı beşeriyyenin üç sûreti vardır; ma'rifet-i amiyâne, ilm, felsefe” denilerek önce “*ma'lumât-ı beşeriyyenin*” izahı yapılmış. Ardından yaklaşık yirmi sayfa “*ilm*” başlığı altında ilmin ta'rifî, izahî ve tasnifi yapılmış. Sonrasında ise “*felsefe*” başlığı ile yaklaşık otuz sayfada felsefenin mevzu'u ve taksimi, ilimlerin tasnifi, Sokrat'an 19. Yüzyıla felsefe tarihi anlatılmış. Kitabın bu bölümü “*mukaddimenin hulâsâsı*” başlığıyla konuların maddeler halinde özetlenerek aktarıldığı kısım ile son bulmuş.

Kitabın **İkinci kısmı** ilmün'n-nefs'e ayrılmış. Bu bölümde “*ilmün'n-nefs'in mevzu'u*”, “*ilmün'n-nefsin ta'rif ve taksimi*”, “*ilmün'n-nefsi ile ilm-i a'zâ (fizyoloji) arasındaki fark*”, konuları işlenmiş. Daha sonra “*ilmün'n-nefs'de menâhic*” başlığı altında “felsefenin menâhic-i 'umumisi” izah edilmiş. Yaklaşık otuz sayfa anlatılan “*Vicdan*” ise daha sonra gelen başlık olmuştur. Ardından “*hâdisât-ı nefsiyyi tasnif*” konusuna geçilmiş. Eser “*İlmü'n-Nefs'in Tarihi*” bölümü ile son bulmuştur.

¹⁵ Hizmetli, “İzmirli İsmail Hakkı'nın İlmî Şahsiyeti”, s.22; Celaleddin İzmirli, , “İzmirli İsmail Hakkı: Hayatı, Eserleri, Dinî ve Felsefî Eserlerdeki Mevkii”, (Yay. Haz.: Mehmet Şeker, Adnan Bülent Baloğlu), TDV. Vakfı Yayınları, Ankara 1996, s.241-243.

¹⁶ Eserin latinize edilerek yayıma hazırlanma çalışması devam etmektedir. Ayrıca esere Atatürk Üniversitesi Merkez kütüphanesi, Seyfettin Özege Nadide eserler bölümünde “İzmirli İsmail Hakkı Felsefe - Hikmet. İlmü'l-Nefs 21949/SÖ” referansı ile ulaşılabilir.

İlmün'n-nefs'e dair çalışmalara bir giriş olması temennisiyle eserin ilgili son kısmı "*İlmü'n-Nefsin Tarihi*" ehliyle buluşması düşüncesiyle sadeleştirilmeden latinize edilerek aynen aktarılmaya çalışılacaktır. Muhtemel bilinmeyen kelimelerin anlamları temel Arapça ve Osmanlıca sözlüklerden ayrıca Babanzâde Ahmed Naim'in felsefe-psikoloji literatürüne kazandırdığı çalışmasından¹⁷ dipnotlarda tarafımızca aktarılmaya ve metinde isimleri geçen şahıslar hakkında da kısa bilgiler verilmeye gayret gösterilecektir.

Sonuç

Psikoloji, modernleşmeyle birlikte batı dışı toplumlarda da karşılığını bulan "yeni" bir bilim olarak kabul edildi. Bu bilim dalının ortaya çıkmasıyla birlikte özellikle "batılı" niteliğinin bir sonucu olarak, gelenekteki mâlumat neredeyse yok sayıldı. Bu yaklaşım modern dönem öncesinin yadsındığı bir yaklaşımın yerleşmesine sebep oldu. Belirtilen anlayış hem batı dışı medeniyetlerin geleneklerindeki bilgilerden istifadeyi gölgeledi hem de psikoloji'nin Amerikan psikolojisinin hegemonyasından kurtularak farklı medeniyet havzalarında yerel olabilme imkânını ortadan kaldırdı.

Bu çalışmayla modern psikolojinin 19. Yüzyılın ikinci yarısıyla Batı ile koşut Türkiye'deki mevcudiyetine işaret edilmeye çalışılmakta. Ayrıca İslâm düşünce geleneğinde de bir karşılığının olduğu kısmen de olsa ortaya konmaya çalışılmaktadır. Böyle bir hedefin oluşmasında Gülerce'nin belirttiği Türkiye'deki aktaracağımız psikoloji tarih algısının elbette etkisi var: "*Türk toplumunda Amerikan psikolojisinin celbi ve normalizasyonu o denli kuvvetlidir ki Türk psikologlar bir Türk üniversitesinde Batılı bir deneysel psikoloji kürsüsünün kuruluşunun öncesindeki uzun tarihsel süreç hakkında sistematik bir inceleme yapmak ve hatta düşünme gereği bile duymazlar*".¹⁸ Fa-

¹⁷ İsmail, Kara Bir Bir Felsefe Dili Oluşturmak, -Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye'ye Girişi- Dergah Yayınları, (II. Baskı), 2005. Babanzâde'nin elimizde de bulunan "İlmü'n-Nefs çeviri çalışması ve sözlük çalışması, bu dönemi anlamak ve kavramlarını bilmek anlamında büyük katkıları olan bir çalışmadır. İzmirli'yi anlamak için Babanzâde'ye başvurmamız, hayatta iken ilmiî sohbetlerde buluşan bu muhterem zevât-ı madûdenin -Mehmet Akif de bu halkanın müdavimlerinden olduğu hatırlatılm- vefatlarından sonra da bu vesileyle bir araya gelmesiri bizim için anlamlı olmuştur.

¹⁸ Gülerce, "History of Psychology in Turkey as a Sign of Diverse Modernization and Global Psychologization", s. 76; Şeyma Turan, [Internationalizing the History of Psychology, Adrian C. Brock (editör), New York: New York University Press, 2006.] s. 241-242.

kat bu durumun daha etkili sebebi İslâm düşünce geleneğinde “İlmü’n-Nefs” literatürü, kavram dünyası ve tartışma alanlarıdır.

Belirtilen gerekçeye binan bu çalışma İlmü’n-Nefs’e giriş mahiyetinde düşünüldü. Bu konuda anlatılacak ve yazılacak daha çok söz olduğunu, bu dönemde kapısını araladığımız hemen hemen bütün tartışma konularında, telif ve tercüme eser taramasında gördük ve bu durum ifadesi zor bir heyecana vesile oldu. Zira Osmanlı’nın son dönemi gelenekten tevârus eden İlmü’n-Nefs’i devam ettirme gayreti barındırdığı gibi Batı’da gerçekleşmekte olan modern bilimleri aktarma hatta bu düşünce dünyasına dayanan fikrî yapıyı ve hayat tarzını taşıma dönemidir. Bilgin’in de ifade ettiği üzere “Türkiye’de Psikoloji’nin tarihi daha düne kadar yaşamakta olan insanların, başka bir deyişle yakın geçmişin tarihi olmakla bu matris, bilim alanımız açısından boşluklarla doludur. Kimin, nerede, neyin arkasında veya neyle birlikte, kiminle ya da kime karşı psikoloji alanında ne yaptığı konusunda bilgimiz eksiktir.” 19. yüzyılın sonlarında batılılaşma etkisinde kalan Hoca Tahsin gibi zevatın tabî ilimler, felsefe dolayısıyla da ilmü’n-nefs’le ilgili çalışmalar kaleme alması yadırganırken, 1930’larda ise felsefe ve ilmü’n-nefs derslerine Osmanlı bakiyesi mütefekkir ve âlim Ahmed Naim, İsmail Hakkı İzmirli, Mehmet Ali Aynî gibi zevatın girmeleri uygun görülmemiş hatta pek çoğu üniversiteden uzaklaştırılmıştır. Ayrıca Türkiye’de psikolojinin başlangıcı “resmi tarih” anlayışı ile Dr. Anshütz’e dayandırılmaktadır. Değişimin, dönüşümün, çelişki ve arayışların olduğu bu dönem her yönüyle araştırılmayı hak etmektedir. Bir psikoloji geleneğinin imkânı ya da yerel psikolojinin imkânı problemiyle girilen bu çalışmada psikolojiye ve alanımız olan din psikolojisine düşenler hasat edilir ümidindeyiz. Fakat aktarılacak metnin üniversite öğrencileri için hazırlanmış bir ders kitabının sonunda, öğrencilerin Psikoloji tarihini derli toplu bir şekilde bilmeleri için hazırlanmış bir bölüm olduğu bilinmelidir.

164 | db

Kaynakça

- Batur, Sertan, Türkiye’de Psikoloji Tarihi Yazımı Üzerine, *Toplum ve Bilim*, 2003, 98, s. 255-264
- Bilgin, Nuri, *Başlangıcından Günümüze Türk Psikoloji Bibliyografyası*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. İzmir 1988, s. 14-16.
- Çiğdem Kağıtçıbaşı, Psychology in Turkey, *International Journal of Psychology*, (1994): 29 (6), 729-738

- Gülerce, Aydan, "History of Psychology in Turkey as a Sign of Diverse Modernization and Global Psychologization", [Internationalizing the History of Psychology, Adrian C. Brock (editör), New York: New York University Press, 2006], s. 75-93.
- Hizmetli, Sabri, *İzmirli İsmail Hakkı'nın İlmi Şahsiyeti*, (Yay. Haz.: Mehmet Şeker, Adnan Bülent Baloğlu), TDV. Vakfı Yayınları, Ankara 1996.
- İzmirli, Celaleddin, *İzmirli İsmail Hakkı Hayatı Eserleri Dini ve Felsefi İlimlerdeki Mevkii Jübilesi ve Vefatı*, Şirket-i Mürettibiye Basımevi İstanbul 1946.
- "İzmirli İsmail Hakkı: Hayatı, Eserleri, Dinî ve Felsefî Eserlerdeki Mevkii", (Yay. Haz.: Mehmet Şeker, Adnan Bülent Baloğlu), TDV. Vakfı Yayınları, Ankara 1996, s.241-243.
- Kara, İsmail, *Bir Felsefe Dili Oluşturmak, -Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye'ye Girişi-* Dergah Yayınları, (II. Baskı), 2005.
- Turan, Şeyma, (tanıtıcı), [Internationalizing the History of Psychology, Adrian C. Brock (editör), New York: New York University Press, 2006, 260 sayfa], *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2010, sayı: 24, s. 238-244
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 1979.

تعقيب اوله جق غايه لرى واحد ؛ فعللى واحد ، وجدانده واحد اولان بواقعايل
 نلکه نك برکورونمى ، بر موجوده و بر غايه عايد اولمى بوندى ايلروكلر .
 الحاصل قوامن نصل تقسيم اولنورسه اولسون بزده برى حرکت ، ديکرى حس ،
 اوبرى تفکر ايدر سورنده آبرى آبرى قوتلر يوقدر . انجق برتک قوت واردر . حرکت
 ايدنده اودر ، حس ايدنده اودر ، تفکر ايدنده اودر .

۶- علم النفس تاريخى

ارراره نتمه — علم النفس تحاول (تکامل) تاريخىنى اوج دورده ارامق لازم کليز:
 دوره اولاده علم النفس مابعدالطبيعه ، منطق و اخلاقه خادم بروسيله دن ماعدا برى
 دکل ايدى . بوعلوم نلکه نك قانونلرىنى تاسيس ايتک ايجون لايه اولان حادثاتى استبصار ايله
 اکتفا اولور ايدى ؛ فلاسفه قديمه نك علم النفسنى بيلمک ايسنان کيمسه نك آثار قديمه نك
 مختلف محللرينه مراجعت ايجمى لازم کليز .

دوره ثانیه ده علم النفس مستقل بر علم اولور و بو استقلال انکليز فلاسفه سندن
 لوقدن ابتدار ايدور . اسقوجيالى فلاسفه نك محرراتنده علم النفس فعلاً مستقل اولور .
 اون طقوزنجى عصر ميلادينک نصف اولنده کي فرانسه فلاسفه انتقائيه سى ، خصوصاً
 غارنيه ايله زوفر ووا بونلرى تعقيب ايدور ، علم النفس بوايک منزل تشکله حادثات وجدانيه
 رسم و تصنيف ايله اکتفا ايدور ايدى . بومنزده علم النفس تاريخ طبيعى کي عد اولنوب
 تصنيف ايله نهايت بولور ايدى . غارنيه نك ملکات روجه حقنده کي کتابى دوره ثانیه ده کي
 تبعاتک خلاصه سنى محتويدير .

دوره ثالثة ده علم النفس علم النفس جسمانى اولور ، يالکيز حادثات رسم ايله اکتفا
 اولونمبور ، حادثاتک امر تحدى ده ايضاح اولتور ، بو حالده علم النفس فيزيكى علمى
 اولمه باشلايور ، تاليلرى مقدملر ايله ايضاح ايتک ايجون تذاکر (تتابع ، تصورات
 تسلسل معانى) سايه سده تعاقب حادثات قوانينى کشف ايتک جهتي تحرى اولتور ،
 علم النفسى بو طريقه ارجاع ايدن باحصاه تذاکريه مدرسه سى درکه تذاکريه کافه حادثات
 نفسيه تذاکر ايله ايضاح ايتک ايسدکلر ندى ناشى بونام ايله بنام اولمشلر ايدى .
 اک نهايت حادثات نفسيه نك شدق نسبتلرىنى اولچمکه قدر واردلر ، علم النفس ارتق
 بر علم فيزيكى رياضى صورتى اکتفا ايدى ، علم نفس فيزيكى ويا جسمانى اولدى .

İlmü'n-Nefsin Tarihi

İlmü'n-Nefsin tehavül-ü (tekâmülü) tarihiyesini üç devrede âramak lazım gelir: Devre-i ülâda İlmü'n-Nefs mâba'de't-Tabî'a, mantık ve ahlak'a hâdim bir vesileden mâ'ade bir şey değil idi. Bu ulûm-u selasenin kanunlarını tesis etmek içün lâbud olan hâdisâtı istibsâr¹⁹ ile iktifâ olunur idi. Felâsife-i kadîmenin İlmü'n-Nefsinî bilmek isteyen kimsenin âsâr-ı kadîmenin muhtelif mahallerine müracaat etmesi lazım gelir.

Devre-i sâniyede İlmü'n-Nefs mustakil bir ilim oluyor ve bu istiklâl İngiliz felâsifesinden Locke'dan²⁰ ibtidâr ediyor, İskoçyalı felâsifesinin muharrerâtında²¹ İlmü'n-Nefs fiilen mustakil oluyor. On dokuzuncu asr-ı miladinin nısf-ı evvelindeki Fransıız felâsife-i intikâiyesi²², hususen Garniye²³ ile Jufruvâ²⁴ bunları takib ediyor, İlmü'n-Nefs bu ilk menzil teşkilinde hâdisât-ı vicdaniyyeyi resm ve tasnif ile iktifa ediyor idi. Bu menzilde İlmü'n-Nefs tarih-i tabii gibi add olunub tasnif ile nihayet buluyor idi. Garniye'nin melekât-ı ruhiyye hakkındaki kitabı²⁵ devre-i sâniyedeki tettebbu'ânın²⁶ hulasasını muhtevidir.

Devre-i sâlisede İlmü'n-Nefs, İlmü'n-Nefs cismani oluyor, yalnız hâdisatı resm ile iktifa olunmuyor. Hâdisâtın emr-i tahdisi de izâh olunuyor, bu halde İlmü'n-Nefs fizik ilmi olmaya başlıyor, tâlileri mukaddemler ile izah etmek için tezâkür (tetâbu', tasvirât, teselsül, meani) sayesinde te'akib-i hâdisât-ı kavanini keşf etmek ciheti taharrî olunuyor, İlmü'n-Nefs bu tarika irca eden bilhassa tezâkiriyye medresesidir²⁷ ki tezâkiriyyîn kaffe-i hâdisât-ı nefsiyyeyi tezâkür ile izah etmek istediklerinden nâşî²⁸ bu nâm ile benâm olmuşlar idi.

En nihayet hâdisât-ı nefsiyyenin şiddet-i nisbetlerini ölçmeye kadar vardılar, İlmü'n-Nefs artık bir ilm-i fizik-i riyâzi sûretini iktizâ eyledi, ilmü'n-nefs fizikî veya cismanî oldu.

¹⁹ Görme, basiretli olma, hesaplı hareket etme, müşahede. (Bütün dipnotlar tarafımızdan verilmiştir. M.K.)

²⁰ John Locke (1632-1704): İngiliz Liberal Filozof.

²¹ Yazılmış şeyler (eserler)

²² İntikâ: seçme, ayırt etme, seçkin

²³ Adolphe Garnier (1801-1864): Fransız psikolog ve filozof: Bilinç algı ve kavrama ile ilgili araştırmalar yapmıştır.

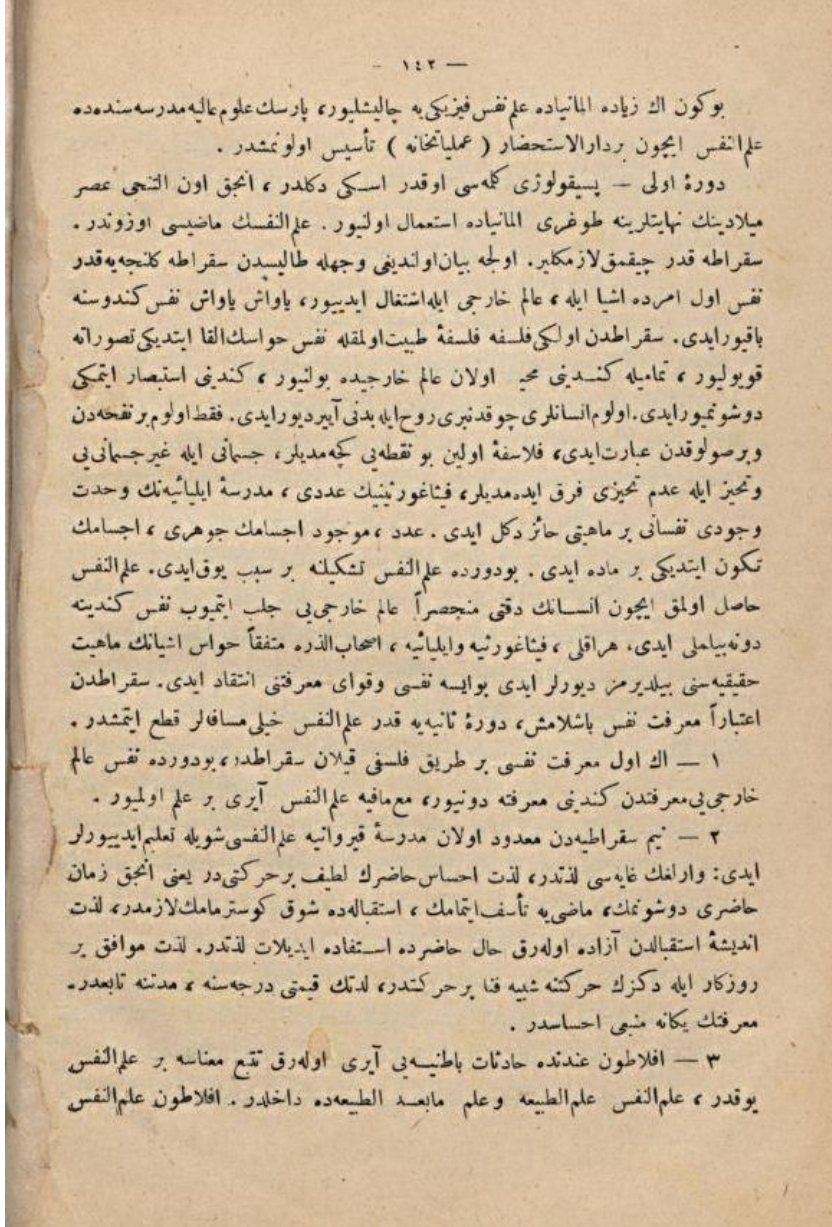
²⁴ Théodore Simon Jouffroy (1796-1842): Fransız filozof

²⁵ Traite des facultes de l'âme, 1852 (İnsan Tinini Yetileri Üzerine)

²⁶ İncelemek, araştırmak

²⁷ "Tezâkiriyye medresesi" Ahmed Naim'in "tezekkür-i mübhem" kavramına getirdiği tanımın verilerinden yola çıkarak "duyumculuk ekolü" olduğunu söyleyebiliriz. Yeniçağ felsefesinde duyumculuk anlayışı özellikle Locke ve Condillac tarafından yeniden kurulmuştur. Ayrıca duyumculuk en iyi anlatımını da Locke'un "Daha önce duyularda bulunmayan hiçbir şey zihinlerde yoktur." İfadesinde bulur. Ahmed Naim, Felsefe İstılahların İnşası, s. 318. Ayrıca duyumculuğun "çağrışımçılık ve davranışçılık" ilişkisi için bkz. Sarp Erk Ulaş, Felsefe sözlüğü, s. 440-442.

²⁸ Neşet eden, ileri gelen, ötürü, dolayı

Bugün en ziyade Almanya'da ilmü'n-nef-i fizikiyye çalışılıyor, Paris'in Ulûm-u Âliye Medresesi'nde de ilmü'n-Nefs için bir daru'l istihzâr (ame-liyâthâne) tesis olunmuşdur.

Devre-i ûlâ: Psikoloji kelimesi o kadar eski değildir. Ancak on altıncı asr-ı miladının nihayetlerine doğru Almanya'da isti'mal olunuyor. İlmü'n-Nefs'in mazisi uzundur. Sokrat'a kadar çıkmak lazım gelir. Evvelce beyan olunduğu vecihle Tâlîsi'den Sokrat'a gelinceye kadar nefis evvel emirde eşya ile, âlem-i hârici ile işgal ediyor, yavaş yavaş nefis kendüsüne bakıyor idi. Sokrates'ten evvelki felsefe felsef-i tabia't olmakla nefis-i hevasın ilka ettiği tasvirâta koyuluyor, tamamıyla kendini mahy²⁹ olan âlemi haricide bulunuyor. Kendini istibsâr etmeyi düşünmüyor idi. Ölüm insanları çoktan beri ruh ile bedeni âyırıyor idi. Fakat ölüm bir nefhâdan ve bir soluktan ibaret idi, felâsife-i evvelîn bu noktayı geçemediler, cismani ile gayr-ı cismaniyi tehayyüz³⁰ ile adem-i tehayyüzü fark edemediler, Fisagoriyyin³¹ adedî, medrese-i İlyaiyyenin vahdet-i vücudu nefsanî bir mahiyeti haiz değil idi. Aded, mevcut ecsâmın cevheri, ecsâmın tekevvün ettiği bir madde idi. Bu devrede İlmü'n-Nefs teşkiline bir sebep yok idi. İlmü'n-Nefs hasil olmak için insanın dikkati munhasıran âlem-i hariciyi celb etmeyip nefis kendine dönebilmeli idi. Heraklı, Fisagoriyye ve İlyaiyye,³² Eshabu'l-Zerre³³ müttefekkan havass-ı eşyanın³⁴ mahiyet-i hakikiyesini bildirmiyorlar idi. Bu ise nefsi ve kuvve-i ma'rifetini intikâd edi. Sokrattan itibaren ma'rifet-i nefis başlamış, devre-i sâniyeye kadar İlmü'n-Nefs hayli mesafeler kat' etmiştir.

1- En evvel ma'rifet-i nefsi bir târik-i felsefî kılan Sokrattır, bu devrede nefis âlem-i hâriciyi ma'rifetten kendini ma'rifete dönüyor, mâ'amâfih İlmü'n-nefs ayrı bir ilim olmuyor.

2- Sokrattan ma'dûd olan Medrese-i Kirvaniyye³⁵ İlmü'n-nefsi şöyle ta'lim ediyorlar idi: Varlığın gayesi lezzettir, lezzet ihsâs-ı hâzırın latif bir hareketidir. Yani ancak zaman-ı hazırı düşünmek, maziye teessüf etmemek, istikbale de şevk göstermemek lazımdır. Lezzet endişe-i istikbalden âzâde olarak hal-ı hazırda istifade edilât-ı³⁶ lezzettir. Lezzet muvafık bir rüzgar ile denizin hareketine şibih-i fenâ bir harekettir, lezzetin kıymeti derecesine, müddetine tabi'dir. Marifetin yegane menba'ı ihsâsıdır.

3- Eflatun indinde hâdisât-ı batiniyyeyi âyrı olarak tetebbu' ma'nasına bir ilmi'n-nefs yoktur, İlmü'n-nefs ilmu't-Tabi'a ve İlm mâ be'du't-tabî'ada dahildir.

²⁹ Orijinal nüshada kısmen silik olan bu kelimenin bu şekilde okunmasının uygun olabileceğini düşündük.

³⁰ Yer tutma, yer alma, ehemmiyet kazanma, her hangi bir cismin boşlukta yer alması.

³¹ Pisagor (MÖ.570-495) ve öğrencileri her şeyin matematikle ilgili olduğuna, sayıların nihai gerçek olduğuna, matematik aracılığıyla her şeyin tahmin edilebileceğine ve ölçülebileceğine inanmışlardır. Pisagorcun bu yaklaşım dikkate alındığında buradaki adedî kavramı "sayı-matematik ve varlık ilişkisi" düzlemde yorumlamak gerekir.

³² Elea Okulu Güney İtalya'daki eski Yunan şehri Elea (Elaia) kentinde M.Ö. V. Yüzyılda Parmenides tarafından kurulduğu kabul edilen "Sokrates öncesi" felsefe okulu.

³³ Eshabu'l-Zerre: Atomculuk olduğunu düşündüğümüz bu ekol genel olarak kompleks ya da karmaşık fenomenleri, onları sabit ve değişmez parçacık ya da birimlerin toplamları olarak görme süretiyle açıklayan, fiziki dünyanın, maddî evrenin gözle görülmeyecek kadar küçük parçacıklardan meydana geldiğini söyleyen İlk Çağ Yunan felsefesi kaynaklı bir görüştür.

³⁴ Eşyanın kuvvetleri, keyfiyetleri.

³⁵ Doğu ve batı medreseleri (felsefe ekolleri)

³⁶ Edilenler, alınanlar

مسائلی مختلف اثر لرندہ بیان ایتشدہ. افلاطون مسائل علم النفسی شویہ نلم ایدر ایدی: عالم معقول ایلہ عالم محسوس متقابلدر؛ عالم محسوس انحق عالم ظواهردر، حواس بزه یا لکنز ظلالی یلدر، احساس بزه انحق ظاهر، ویا حادثہی ارانہ ایدر، حواس، علی العموم تجربہ علمہ یگانہ ر. عالم معقول قوت عاقلہ ایلہ بیلنیر و فلسفہ نیک موضوعی اولور. بو کوردیکمز عالم محسوس ایلہ نخطر ایتدیکمز عالم مثال ارسندہ برواسطہ لازمدر اودہ روح کائنات (نفس کلیہ) در. نفس کلیہ دنیادہ کی بتون نظامک، بتون حرکتک، بتون حیاتک، بتون معرفتک مدن در، نفوس جزئیہ و شخصیہ نفس کلیہ دن افراز اولتشد، نفس لشته، بدن بشقہ در، نفس بدنه فقدر، بدن کائناتک بر جزئی اولدینی کی نفس دہ نفس کلیہ نیک بر جزئی در. نفس کلیہ بر مثالدر ویا مثله شیبہ بر موجوددر، عالم محسوسدہ ظاهر اولندن اول عالم معقولدہ جناب حق ایلہ برابر ازلی اولورق موجود ایدی. نفس مادہیہ حیوط ایتدی و بونک صورتی اولدی، موجودیت سابقہ سی اونوندی، نفس فانی دکدر، مثل کی ایلدر. نفس انسانیہ اوج قسمہ آیریلیر: عقل، غضب، شهوت. عقل قفایہ، غضب قلبہ، شهوت بطنه عائددر. عقل انسانک، غضب حیوانک، شهوت نباتک حصصہ سی در. انسان دوشوندیکی کی حرکت ایدر، حرکتی اضطرار ایدر. افلاطون لذت نظریہ لرندن دہ بحث ایدیور، «لذت المدن غیر منفکدر»، دیور.

۴ - ارسطو اک اول حادثات روحیہی - بزم انلری استبصار اتمکمز حیثیتیلہ - خاصه تحدیق ایدیور، حادثات روحیہی آیری تتبع معناسنه بر علم النفس میدانه قویور، شو قدر که بو علم النفس علم الطبیعه دن آیریلہ میور.

بودر دہ علوم موضوعلری اعتباریلہ آیری، فلسفہ ایسه مدنلری بکدی کربنه مربوط اولسی حیثیتیلہ علومک واسع بردائرة المعارفی ایدی، ذاتا قرون اولادہ فلسفہ مابعد الطبیعه و اخلاق ایدی؛ قرون وسطادہ کلامی و دینی و منطق؛ قرون اخیر دہ ایسه علمی و اجتماعی اولدی. بو علوم ارسندہ علم النفس علم الطبیعه نیک بر قسمی ایدی علم الطبیعه دہ بتون وارلک مبادیسن دن بحث ایدن بر علم ایدی، مابعد الطبیعه یه تابع ایدی. علم نفسک طریقلری دیگر علومک طریقلری کی تجربہ و تحلیل ایدی. ارسطو افلاطونک قبول ایتدیکی نفس کلیہی قبول ایتدیور. علم النفس نباتاتی تشکیل ایدن، حیواندہ حس و حرکت ایدن، انساندہ تفکر ایدن روح طائد بر علم عمومی اولیور.

Eflatun İlmü'n-nefs mesâilini muhtelif eserlerinde beyan etmiştir. Eflatun mesail-i İlmü'n-nefsi şöyle ta'lim eder idi: Alem-i ma'kul ile alem-i mahsûs mütekâbildir. Alem-i mahsûs ancak alem-i zevâhirdir, havâs bize yalnız zılâli bildirir, ihsâs bize ancak zâhire veya hâdiseyi irâe eder. Havâs, ale'l-umûm tecrübe ilme biganedir. Alem-i ma'kul kuvve-i a'kile ile bilinir ve felsefenin mevzu'u olur. Bu gördüğümüz alem-i mahsûs ile tehattur ettiğimiz alem-i misal arasında bir vasıta lazımdır o da ruh-u kainât (nefs-i külliye) dir. Nefs-i külliye dünyadaki bütün nizamın, bütün hareketin, bütün hayatın, bütün ma'rifetin mebedidir. Nüfûs-u cüziye ve şahsiye nefis-i külliyyeden ifrâz olunmuştur.³⁷ Nefis başka beden başkadır. Nefis bedene fâiktir. Beden kainatın bir cüz-i olduğu gibi nefis de nefsi külliyyenin bir cüz'idir. Nefs-i külliye bir misaldir veya misale şebîh³⁸ bir mevcuddur. Alem-i mahsûsta zâhir olmadan evvel alem-i ma'kulda Cenab-ı Hakk ile beraber ezeli olarak mevcûd idi. Nefs maddeye hubûd etti ve bunun sûreti oldu. Mevcudiyet sabıkası onundu. Nefs fani değildir. Mesel gibi ezeldir. Nefs-i insaniye üç kısma ayrılır: Akıl, gazab, şehvet. Akıl kafaya, gazab kalbe, şehvet batna aittir. Akıl insanın, gazab hayvanın, şehvet nebâtın hasîsesidir.³⁹ İnsan düşündüğü gibi hareket eder, hareketi ızdıraridir. Eflatun lezzet nazariyelerinden de bahs ediyor: "Lezzet elemden gayrı münfekdir⁴⁰." diyor.

4- Arzu en evvel hâdisât-ı ruhiyyeyi -bizim onları istibsâr etmemiz haysiyyetiyle- hasseten tahdîk ediyor. Hâdisât-ı ruhiyyeyi âyrı tettebbu' manasına bir ilm-i nefis meydana koyuyor. Şu kadar ki bu ilmü'n-nefs ilm-i tabiadan âyrılamıyor.

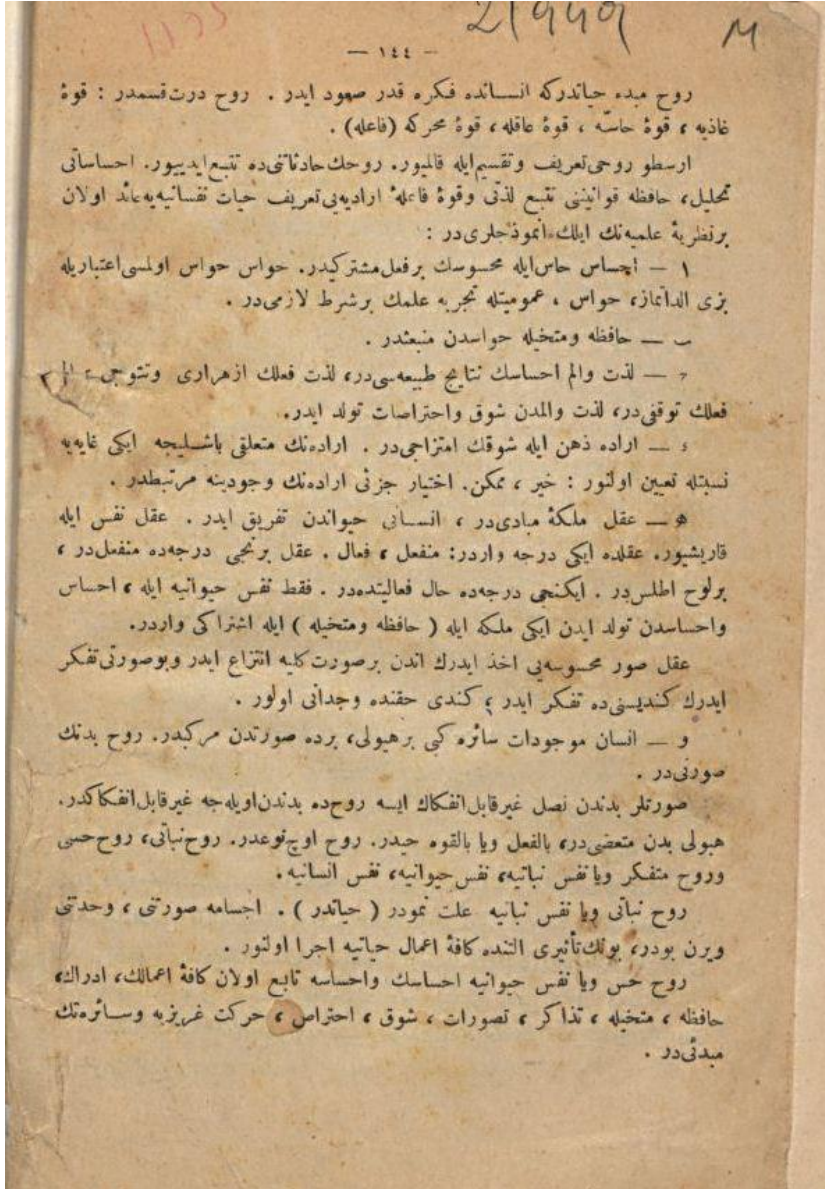
Bu dörde ulûm mevzuları itibariyle âyrı, felsefe ise mebdeleri yek diğerine merbût olması hasebiyle ulumun vasi' bir dâiratü'l-meârifi idi. Zaten kurûn-i ulâda felsefe mâbe'dettabi'a ve ahlak idi. Kurûnî vasıtada kelimâ ve dinî ve mantık; kurûnî ahîrede ise ilmî ve ictimâî oldu. Bu ilim arasında ilmü'n-nefs ilm-i tabianın bir kısmı idi, ilm-i tabia da bütün varlığın mebâdisinden bahs eden bir ilim idi. mâbe'dettabi'aya tabi'idi. ilmü'n-nefsin tarikleri diğer ulumun tarikleri gibi tecrübe ve tahlil idi. Aristo Eflatun'un kabul ettiği nefis-i külliyyeyi kabul etmiyor. ilmü'n-nefs nebâtâtı teşkil eden, hayvanda his ve hareket eden, insanda tefekkür eden ruha aid bir ilm-i umumi oluyor.

³⁷ Bir bütünden bir parça ayırma, ayrılma, salgi.

³⁸ Benzeyen

³⁹ Hasîsa: Kendine mahsus olup başkasında bulunmayan keyfiyet, karakter.

⁴⁰ Ayrılmaz, bitişik, muttasıl

Ruh mebd-i hayattır ki insanda fikre kadar suûd eder.⁴¹ Ruh dört kısımdır: kuvve-i gâzibe, kuvve-i hâsse, kuvve-i akile, kuvve-i muharrike (fâile)

Aristo ruhu ta'rif ve taksim ile kalmıyor, ruhun hadisâtını da tettebbu' ediyor. İhsâsâtı tahlîl, hafıza kavânîninî tettebbu', lezzeti ve kuvve-i fâile-i iradiyeyi ta'rif, hayat-ı nefsanîyyeye aid olan bir nazariyey-i ilmiyenin ilk enmûzeceridir.⁴²

a. İhsâsı hasse ile mahsûsun bir fi'li müşterekidir. Havâs havâs olması i'tibariyle bizi aldatmaz. Havâs, umumiyetle tecrübe ilmin bir şart-ı lazımdır.

b. Hafıza ve mutehayyile havastan münbaistir.⁴³

c. Lezzet ve elem ihsâsın netâic-i tabiasıdır. Lezzet fi'lin ezherâr-ı tetevvücü⁴⁴; elem fi'lin tevekkufudur. Lezzet ve elemden şevk ve ihtirasât tevellüd eder.

d. İrade zihin ile şevkin imtizacıdır. İradenin müteallığı başlıca iki gayeye nisbetle ta'yin olunur: hayır, mümkün. İhtiyar cüzî iradenin vücuduna murtabıdır.⁴⁵

e. Akıl meleke-i mebadîdir. İnsanı hayvandan tefrîk eder. akıl nefis ile karışıyor. Akılda iki derece vardır: münfaal, faâl. Akıl birinci dercede münfaaldır. Bir levh-i atlastır. İkinci dercede hal-i faaliyettedir. Fakat nefis-i hayvaniye ile, ihsâs ve ihsâstan tevellüt eden iki meleke (hafıza ve mutehayyile) ile iştiraki vardır.

Akıl sur-i mahsûsayı ahz ederek ondan bir sûret-i külliye intiza' eder ve bu sûrette tefekkür ederek kendisi de tefekkür eder; kendi hakkında vicdanı olur.

f. İnsan mevcûdât-ı sâire gibi bir heyulî bir de sûretten mürekkebirdir. Ruh bedeninin suretidir.

Suretler bedenden nasıl gayr-ı kâbil infikâk ise ruh da bedenden öylece gayr-ı kâbil infikâktır. Heyulî beden mutaazzıdır.⁴⁶ Bi'l-fi'il veya bi'l-kuvve haydır. Ruh üç nevidir: ruh-i nebatî, ruh-i hissî ve ruh-i mütefekkir veya nefis-i nebatîye, nefis-i hayvaniye, nefis-i insaniye.

Ruh-i nebatî veya nefis-i nebatîye illet-i nemuddur (hayattır). Ecsâma suretini, vahdetini veren budur. Bunun te'sirî altında kaffe'i a'mâl-i hayatiye icra olunur.

Ruh, his veya nefis hayvâniyye ihsâsın ve ihsâsa tâbi olan kaffe-i a'mâlin idrak, hafıza, mutehayyile, tezâkir, tasavvurât, şevk, ihtirâs, hareket-i garizeye vesâiratın mebd'idir.

⁴¹ Çıkar, yükselir.

⁴² Örnekleridir.

⁴³ Gönderilen, ilerigelen, doğan, mütevellid

⁴⁴ Tetevvüc. Taclanma, tac giyme.

⁴⁵ Bağlı, bağlanmış

⁴⁶ Organlaşmış, beden giydirilmiş.